

Els Pirineus moderns com a lloc de la conflictivitat i del diàleg

Una visió sobre les relacions humanes intenses¹

PATRICI POJADA

Universitat de Tolosa-le Mirail

Doctor en història habilitat per a dirigir recerques

ma.brun-pamias@wanadoo.fr

RESUM: ELS PIRINEUS MODERNS COM A LLOC DE LA CONFLICTIVITAT I DEL DIÀLEG. UNA VISIÓ SOBRE LES RELACIONS HUMANES INTENSES

Els Pirineus de l'època moderna són un lloc d'observació dels conflictes durant un període de construcció dels estats però també d'observació de les poblacions locals que hi van mantenir un diàleg permanent. La situació de guerres constants va obligar les poblacions a definir una identitat que qüestionava la realitat quotidiana, és a dir, unes relacions humanes, culturals, econòmiques fortes i antigues. Aquest text resumeix el que podien ésser les relacions transpirenques modernes, fetes alhora de solidaritats i de conflictivitat. La primera part és dedicada als perills, i més particularment al període de les guerres de Religió durant el qual els habitants van definir-se respecte a l'altre, contra l'altre vist com a diferent, mentre que la segona part recorda què era la comunitat humana pirenenca. A l'últim, ens interessem pel paper de les guerres sobre la població pirenenca i sobre la creació d'una frontera materialitzada físicament i mentalment.

Paraules clau: conflictes, solidaritats, Pirineus, relacions transpirenques.

RESUMEN: LOS PIRINEOS MODERNOS COMO LUGAR DE LA CONFLICTIVIDAD Y DEL DIÁLOGO. UNA VISIÓN SOBRE LAS RELACIONES HUMANAS INTENSAS

Los Pirineos de la época moderna son un lugar de observación de los conflictos durante un periodo de construcción de los estados pero también de observación de las poblaciones locales que mantuvieron un diálogo permanente. La situación de las guerras constantes obligó a que las poblaciones definiesen una identidad que cuestionaba lo que era la realidad cotidiana, es decir, unas relaciones humanas, culturales, económicas fuertes y antiguas. Este texto resume lo que podían ser las relaciones transpirenaicas modernas, hechas a su vez de solidaridades y de conflictividad. La primera parte se ocupa de los peligros, y más particularmente del periodo de las guerras de Religión durante el cual los habitantes se definieron respecto al otro, contra el otro visto como diferente, mientras que la segunda parte recuerda lo que era la comunidad humana pirenaica. Por último, nos interesamos por el papel de las guerras sobre la población pirenaica y sobre la creación de una frontera materializada físicamente y mentalmente.

Palabras clave: conflictos, solidaridades, Pirineos, relaciones transpirenaicas.

1. Vegeu sobre el tema d'aquesta comunicació: POJADA Patrici / POUJADE Patrice, *Identité et solidarité dans les Pyrénées. Essai sur les relations humaines (XVIe-XIXe siècle)*, Aspèth, Pyrègraph, 2000; "Les relacions transpirenques a la Catalunya moderna: els tractats de «l'ligues i patzeries»", *Pedralbes*, 1998; "Conflictualité, solidarités et relations frontalières dans les Pyrénées (v. 1550-1650)", *Tolérance et solidarité dans les pays pyrénéens*, Archives Dép. Ariège, Foix, 2000, pp. 431-447; "Cap a la frontera política als Pirineus: Occitània i Catalunya (1258-1815)", *Càtars i Trobadors*, Museu d'Història de Catalunya, 2003, Barcelona, pp. 138-155.

ABSTRACT: MODERN PYRENEES AS A SCENARIO FOR CONFLICT AND DIALOG. A VISION ON INTENSE HUMAN RELATIONSHIPS

The Pyrenees in the modern age are a place for the observation of the conflicts that emerged during the creation of states but also for the observation of the local populations that maintained a permanent dialog. The continuous war situation forced the populations to define an identity that reflected what daily situations represented; it is, human, cultural, and economic relationships that were both strong and ancient. This text summarizes what the modern trans-Pyrenees relationships could be as they were based on solidarity and conflict. The first part is related to the dangers, and particularly to the Religions war periods during whom the inhabitants were defined in respect to the other seen as different. The second part summarizes what the humans of the Pyrenees community represented. Finally, we will be interested about the role of the wars on the population of the Pyrenees and about the creation of a frontier materialized physically and mentally.

Key words: conflicts, solidarities, Pyrenees, trans-Pyrenees relationships.

Els emblemàtics tractats de “l·ligues i patzeries” (o sigui les “paus” pirinenques) van ser instituïts per intentar posar remei a la violència que s’havia expressat durant l’època medieval entre les valls pirinenques. Així s’havien creat uns vincles de solidaritat i una eina de diàleg de cada costat d’una frontera política construïda a poc a poc. Amb les Guerres de Religió de la segona meitat del segle XVI, la violència adquireix un nou contingut ja que, caricaturalment, es transforma en oposició ideològica entre els protestants, al nord, i els catòlics, al sud. Quin paper vertader va jugar la religió pel que fa a la conservació d’un context conflictiu? Podem dir si la posició de Felip II respecte al catolicisme, que li va fer sostenir la Lliga catòlica francesa del 1589 al 1594, va dur uns canvis als Pirineus mentre que els seus enemics “protestants” eren nombrosos a la vessant nord de la carena? Com van evolucionar les relacions i les solidaritats frontereres en un clima de tal suspicàcia?

L’estudi d’un segle de relacions frontereres, de la segona meitat del segle XVI a la primera del segle XVII, permet de dibuixar un panorama general per comprendre què va passar entre les valls i examinar, més globalment, les conseqüències d’aquelles Guerres de Religió sobre la frontera, de la qual les respectives monarquies obtenen un millor coneixement i control. Com veuríem si estudiéssim la primera meitat del segle XVII (però el temps ens mancarà per fer-ho), les paus de 1598 (l’Edicte de Nantes i la pau de Vervins entre les monarquies hispànica i francesa) no signifiquen la fi dels conflictes entre poblacions veïnes que expressen encara velles rancúnies.² També caldrà que vegem com van evolucionar les coses fins al segle XIX.

2. Vegeu POUJADE Patrice, “Conflictualité, solidarités et relations frontalières...”

ELS PERILLS

Un context de violències

Si les Guerres de Religió esdevenen un pretext per a tota una sèrie d'exaccions perpetrades entre els dos opositors, també permeten d'amagar nombrosos actes que s'hi afegeixen —o que continuen les antigues violències, més o menys localitzades, de les quals tenim un munt de testimoniatges piri-nencs. Aquell clima d'inseguretat crònica feia que semblés necessari reforçar l'armament, ell mateix font d'una creixença de les tensions.

A més, s'hi afegia l'existència de lladres (saltejadors de camins) i de bandolers, és a dir, seguidors d'uns bàndols, o sigui faccions o bandositats que es lliuraven una guerra privada. Els bàndols, com els estudiats per exemple per Xavier Torres i Sans, els integraven 100 o fins i tot 200 homes, tots armats del famós pedrenyal, i podien actuar durant uns trenta anys.

Guerres de Religió i conflictivitat

La presència protestant, important a la part nord del Pirineu, al Bearn i al comtat de Foix, representava una amenaça per a la monarquia hispànica, i encara més si es té en compte que dins de les mateixes bandositats es mesclaven elements que apareixien, amb raó o no, com a hugonots. Sabem que Felip II veia la monarquia com una fortalesa, una ciutadella assetjada, que calia protegir, la unitat religiosa de la qual s'esquerdava sota les pressions exteriors. Recordem, a més, que des del principi del seu regnat, l'amenaça musulmana es fa més forta a tot el Mediterrani (pensem, per exemple, en el setge de Malta dut a terme pels turcs el 1565 o la invasió de Xipre a càrrec dels mateixos turcs, el 1570). També, el 1568-1570, els moriscos de Granada es van revoltar, i amb ells el perill esdevingué interior. El monarca tenia por que els moriscos valencians i aragonesos seguissin l'exemple dels granadins i es revoltessin, i temia, doncs, que contactessin amb els protestants occitans, la qual cosa hauria posat fi a la cohesió, relativa, dels seus territoris.

Les incursions

Durant les Guerres de Religió franceses, o sigui entre 1562 i 1598, els bàndols hugonots fan incursions al territori català o aragonès on tenen aliats o, almenys, suports. D'altra banda, uns bandolers catalans participen, a Occitània, a la guerra contra els protestants. És el cas, per exemple, el 1562-1563,

del setge d'una de les capitals del protestantisme, Montalban, al nord de Tolosa. Uns anys més tard, el 1571-1572, al contrari, la Inquisició espanyola denuncia que el bandoler ripollès Joan Escuder “El Luterà” ha participat en la presa de Tarascó, al comtat de Foix, i que els hugonots locals l’ha fet cònsol de l’esmentada vila. Les terres foixenques tenen la reputació de ser el refugi habitual dels bandolers catalans. És el cas del poble de Merens on s’amaguen, diuen els cònsols de Puigcerdà a final del segle XVI, els cadells Cua de Llop o Barbafina; és el cas, també, de la vila d’Ax, de l’Hospitalet o de Lusenac. Els exemples d’unions entre els foixencs i els bandolers catalans són nombrosos, segons que va estudiar Xavier Torres i Sans. Per exemple, el 1581, hi ha més de 300 protestants sota les ordres del bandoler català Galceran Cadell que assalten Bagà i Puigcerdà. Més tard, el 1592, partidaris de Cadell es refugien al comtat de Foix després de la destrucció del castell d’Arsèguel, i es barregen amb els pretesos protestants. A la Vall d’Aran, al bàndol del batlle de Vilac i d’un tal Joan Arjó de Pierres hi havia “*luteranos con los quales profanaron y robaron algunas iglesias y otras casas particulares y mataron a un gobernador della llamado Melchor de Bardaxí*” (suposo que això va ocórrer durant el decenni de 1560). A l’Aragó, de la mateixa manera, Gregorio Colás i José Antonio Salas Ausens van constatar la presència de gascons entre els grups de bandolers i també van remarcar la por, real o suposada (un sentiment de por, d’inseguretat, diríem avui), que alimentava la presència dels hugonots bearnesos, veïns del nord.

Tots aquests exemples, trets d’una llista indicativa que vaig publicar fa poc més de sis anys, indiquen, de manera clara, les connexions que existien entre el bandolerisme català i aragonès i les Guerres de Religió. Però també, al mateix temps, assenyalen les imbricacions i la complexitat de les solidaritats. No sembla que la unitat de religió o la lluita religiosa siguin els criteris principals per a la constitució dels bàndols. Aquests, com ho podem saber segons els documents disponibles, comprenien gran part d’elements occitans. Per exemple, segons la “*Relación de los delates que se han muerto y sentenciado y están presos para hacer lo mesmo desde 14 de abril hasta el 24 de mayo 1573*”,³ dels 36 bandolers esquarterats, penjats, morts o presos, més del 44% eren occitans (molt sovint qualificats de “*gascón*”, algunes ve-

3. *Dietari de la Generalitat de Catalunya*, Generalitat de Barcelona, Barcelona, vol. 2, 1994.

gades de “*bearnés*”). També vaig fer la llista dels 95 bandolers esmentats pel 1573 dels quals s’indicava l’origen (sobre un total de 140); el 55% era occità mentre que només el 24% eren catalans i el 21% aragonesos. Aquests occitans eren molt sovint joves, prou sovint pastors.

Si tornem a la llista de les incursions protestants i assalts “hugonots” que vaig constituir, se’n dedueix una periodització —sense cap pretenció estadística precisa— que indicaria un creixement prou important de les exaccions transfrontereres durant l’últim període de les Guerres de Religió (1591-1598) i més encara durant la guerra francoespanyola de 1595 a 1598 (durant els tres anys de 1596 a 1598 s’esdevé el 25% del total dels atacs esmentats durant el període 1562-1598). Això significaria que les guerres “oficials” van facilitar la conflictivitat local, com a protecció d’actes que un període de pau no hauria permès o hauria condemnat.

Hem parlat d’hugonots, però qui eren? La documentació esmenta els protestants, anomenats algunes vegades “luterans”, la qual cosa no tradueix la realitat del protestantisme pirinenc i occità, que fou calvinista i no luterà. En realitat, com han demostrat alguns historiadors —per utilitzar només un exemple—, el vescomte de Sant Guironç, Aimeric de Narbona, que entrà a la Vall d’Aran i al Pallars el novembre de 1597, al cap de “més de tres cents lluterans” diuen els documents, fou un dels darrers fidels de la Lliga catòlica i va reconèixer el rei Enric IV molt tard. No crec que se’n pugui fer un cap protestant. Núria Sales pensa, amb raó, que tots aquests suposats “hugonots” eren, per cert, catòlics de Comenge i Coserans, dues regions pirinenques que no van passar al protestantisme. A més, les represàlies portades a terme, al maig de 1598, pels barons d’Eroles i d’Erill, van tocar les altes valls de Coserans, o sigui, una vegada més, regions i poblacions que, com els atacants, no eren pas protestants. Finalment, les denominacions d’hugonot o de “luterans” no són denominacions d’origen i no són gens reveladores de la identitat religiosa dels que les rebien i, algunes vegades, servien només per amagar accions com una senzilla pila d’església, resultat d’un mer bandidatge. Per això, és molt significatiu que la definició donada per Joan Coromines a l’article *igonaus* del seu estudi sobre l’occità de la Vall d’Aran sigui: “membres de bandes gascones provinents de França, que havien atacat la Vall d’Aran”, sense cap referència a la religió, quan el lingüista català va fer la seva enquesta (als voltants de 1930). Segons Montserrat Palau Martí, feien servir el mateix mot a la Girona del començament del segle XIX per a

insultar els francesos,⁴ un cop més sense referència religiosa, amb un ús que recorda la paraula “gavatx”. Així s’estableix una equivalència, una correspondència, una mena de sinonímia, entre “hugonot” i “francès”, com entre “luterà” i “bandit” o “bandoler”. La presència forta d’immigrants occitans a la Catalunya moderna agreujà el fenomen.

UNA PRESENCIA HUMANA

Aquesta presència occitana a Catalunya és coneguda des de fa temps gràcies a les investigacions de Jordi Nadal i Emili Giralt publicades el 1960 i d’altres com ara les de Jaume Codina, Valentí Gual i Vilà i, molt recentment, Joan Peytaví. La por del protestantisme ocasionà un enduriment de la política respecte als immigrants. Per exemple, a Perpinyà, les autoritats locals van decidir (1585) de restringir l’accés als càrrecs municipals, exclouent tota persona que no fos catalana des de tres generacions. És veritat, no gensmenys, que els documents de la Inquisició posen de manifest la preponderància occitana entre els protestants acusats pel Tribunal barceloní entre 1560 i 1600, ja que poden representar el 85% del total. Així doncs, la presència “estrangera” als tribunals inquisitorials afavoreix l’assimilació que veiem entre “francesos, facineros luterans hugenots enemics de nostre Sancta Fe cathòlica”.

Si el bandolerisme i la immigració són un perill per a la unitat religiosa de la monarquia hispànica, també cal comptar amb un altre element que posa en relleu la complexitat de les accions i dels comportaments, vull parlar del paper dels famosos *moassurs* de la frontera que tenien relacions familiars a banda i banda de la ratlla política i que es dedicaven al lucratiu comerç dels cavalls entre els dos regnes, mentre que Carles V, el 1542, i després el seu fill, havien declarat il·legal i blasmable aquest negoci. Ara bé, quan parlem de comerç, hauríem de parlar de contraban. Les relacions socials, familiars, comercials d’aquells *moassurs* de la frontera expliquen que se sospités que fossin heretges, com ho indica el cas de l’aragonès Felipe de Bardaxí. Aquest *infanzón* fou durant els anys 1550 i 1560 acusat, a la vegada, d’ésser hugonot, de practicar el contraban dels cavalls amb els protestants del regne de França i d’organitzar ràtzies dins la vall de Gistaín (Gistau) al cap d’un bàndol de

4. PALAU MARTÍ Montserrat, *Protestantisme i Inquisició a Andorra al segle XVI. Problemes de competències i conflictes jurisdiccionals*, Consell General, Andorra, 1990, pp. 28-29.

gascons. Condemnat per la Inquisició el 1563, volgué provar la seva innocència convertint-se en espia al servei de la monarquia hispànica al regne de França, al mateix moment que els bearnesos —protestants—, que no el consideraven pas com un d'ells, li van cremar la casa i li van matar tota la cavalleria que posseïa a San Juan de Plan.

Durant la revolta ribagorçana dels anys 1580, el comte de Ribagorça, duc de Villahermosa, rep ajut dels gascons Jaume d'Aura (germà del senyor de Larbost) i *moissur* d'Agut, capità, parent dels Bardaxí, que va prestar 25 soldats bearnesos. A la Vall d'Aran, és el batlle de Vilac qui ven cavalls cap al regne de França gràcies als seus vincles familiars que hi tenia.

La pressió protestant, al nord, el bandolerisme català i aragonès, al sud, la immigració occitana, el contraban, van tenir conseqüències importantíssimes, profundes i duradores sobre la frontera política que Felip II volia que fos hermètica respecte de tota influència religiosa exterior. El fenomen, primer de tot, va decidir que les autoritats hispàniques fortifiquessin la frontera pirinenca per impedir que passés “lo enemich francès”, com deien, per exemple, al Rosselló. D'aquesta tasca en fou encarregat un arquitecte italià, Tiburcio Spanochio, qui visità la part aragonesa de la carena el 1592. Dos anys més tard, les guarnicions militars de les fortaleeses aragoneses, de Jaca fins a Benasc i la Vall d'Aran (Castell Lleó) foren reforçades. Així la frontera es fa més rígida i l'autoritat reial es fa més forta, tan a Aragó com a Catalunya on es troben, malgrat tot, uns indrets oberts i, per tant, on la defensa és difícil (Rosselló i Vall d'Aran). El 1584, el governador del Castell Lleó, a l'Aran, Luis Saportella, escrivia que els aranesos “*les son muy amigos [als francesos] por ser los más dellos aparentados con franceses*”, de manera que “*tienen los araneses el pecho francés*”. Al mateix període, el virrei de Catalunya Fernando de Toledo no tenia confiança en els soldats catalans de Perpinyà car escrivia al rei el 1579: “*de soldados cathalanes no se puede hacer ningún género de fundamento, ni yo me fío dellos, porque ay tanta mezcla de franceses y gascones, que hablan la lengua de la misma manera que los naturales, que sería temeridad tener dellos diferente satisfacción*”. Els catalans eren, per moltes raons, considerats negativament per defensar la frontera.

Els dos testimoniatges que acabo de citar, el d'Aran i el de Perpinyà, expliquen que, malgrat la conflictivitat, hi havia molts contactes entre les poblacions pirinenques que gaudien d'una proximitat humana forta, carac-

teritzada per la intercomprensió lingüística que la documentació certifica, coma també les reflexions dels contemporanis escriptors i viatgers. Així, per exemple, alguns espanyols es van referir a la proximitat lingüística entre occitans i catalanoparlants, com ara Francisco de Zepeda, el qual va escriure el 1643: *“La lengua catalana es muy parecida, o es la misma poco menos, que la lemosina en Francia que se usa en Lenguadoc o Narbona.”* Els viatgers anglesos també van ser testimonis de la situació lingüística. Henry Swinburne, a *Viatges per Espanya*, 1775, escriu parlant dels valencians i dels catalans: “Llur llengua no és pas entesa pels espanyols; és un dialecte de l’antic llemosí, una mena de gascó.” Richard Twiss, el 1772, diu que és “un estrany dialecte semblant al llemosí”; John Talbot Dillon, quan es trobava a l’Horta de València el 1778 escrivia: “la llengua d’aquest país és un dialecte del provençal.” Arthur Young, passant el 1787 pel Maresme català, notava que al Lenguadoc i a Catalunya es parla la mateixa llengua, i afegeix més lluny que aquest “dialecte” del Lenguadoc es parla a tot el sud de França, tot i que és diferent del francès.

Els viatgers francesos són més discrets pel que fa a la realitat lingüística i cal que arribem al segle XIX per trobar (almenys als textos que he consultat) algunes anotacions sobre el tema que ens interessa. Citem, de bell antuvi, Charles Davillier, al País Valencià en el decenni de 1860, el qual escriu que el valencià prové de l’antiga llengua llemosina mentre que per a Antoine de Latour, llemosí, a València el 1877, encara és la llengua llemosina que parla el poble valencià, i per a Màrius Bernard, canès, ell també al País Valencià cap a 1880, la “parla valenciana” és el “col·lateral corromput del nostre provençal, germà aspre de la nostra llengua d’oc”. Aquests viatgers, tot i que tenien escassos coneixements de la llengua autòctona, es van adonar, nogensmenys, que el que parlaven els valencians, els catalans, els llenguadocians, els gascons, els llemosins o els provençals s’assemblava molt. Com ho explica Talbot Dillon, això ocorre perquè totes aquestes terres van ser les terres dels trobadors, amb una unitat cultural des de l’edat mitjana.

I sabem que d’aquesta unitat també en tenien consciència els escriptors catalans del segle XIX com Bonaventura Carles Aribau el qual, en el seu poema *La pàtria* (1833) escriu: “En llemosí sonà el meu primer vagit.” Recordem, ràpidament, que la paraula “llemosí” (que en sentit estricte designa només un dialecte de l’occità del nord) esdevé al segle XIX el terme genèric i literari

utilitzat per parlar de l'idioma emprat des de Salses a Guardamar i a les Illes, sense utilitzar la paraula “català” considerada com a regional.

Més a prop de nosaltres, en una conferència donada a Barcelona el 23 d'octubre de 1913, amb títol *La Vall d'Aran i els catalans*, Josep Sandaran proclamava que l'aranès era una forma de català de la mateixa manera que el gascó escrit pel luixonès Bernat Sarrieu, que el llemosí de Josèp Ros, que el provençal de Frederic Mistral, que el llenguadocià d'Antonin Perbòsc, que el rossellonès, el mallorquí, el valencià o l'alguerès, tantes varietats d'una única llengua, la dels trobadors.

A més, des de l'edat mitjana fins al segle XVIII, centenars d'estudiants catalans van travessar els Pirineus per anar a estudiar a la universitat de Tolosa; sembla que aquest fenomen va esdevenir més fort durant el Renaixement i va continuar durant els segles següents, malgrat les guerres contínues entre les dues monarquies. La derrota catalana de 1714 va tornar a activar el corrent, sobretot perquè els catalans rebutjaven la universitat de Cervera; de 1724 a 1763, més de set-cents catalans van anar a estudiar a Tolosa. Els catalans no eren pas els únics habitants de la península Ibèrica que anaven a Tolosa, però sí que eren, de bon tros, els més nombrosos, perquè als segles XVII i XVIII constituïen prop del 87% del total, fins al 90-91% afegint-hi els aranesos i els balears.

També, occitans i catalans es trobaven en molts pelegrinatges, de “proximitat” o més allunyats. L'auge del pelegrinatge cap a Montserrat se situa entre els segles XVI i XVIII. S'hi trobava gent de tota mena, com un tal Pèire Sabatièr, de Varilhas (comtat de Foix) que va anar-hi amb la seva esposa el 1317, o el comte de Foix Gastó IV, al segle XV. La devoció a la Mare de Déu de Montserrat era bastant forta a l'Alta Alvèrnia, a Bigorra, a Comenge i al territori de Tolosa. Així, el 1582, cent cinquanta-tres pelegrins de Sant Flor (Alvèrnia) van anar a Montserrat per implorar a la Moreneta a causa de la pesta. A Bigorra i Comenge hi havia nombroses confraries dedicades a la Mare de Déu de Montserrat, com també una “Casa de Montserrat” a Casèras (Comenge), fundada el 1603 i que va tancar al setembre de 1792 com a conseqüència de la Revolució Francesa i de la guerra contra Espanya. La ruptura de final del segle XVIII i del segle XIX fou una realitat en aquest àmbit com en altres. S'ha de dir que el monestir de Montserrat també va servir, durant la Revolució Francesa, de refugi per als bisbes de Tarba, Rius, Lavaur, Aush, sovint vinguts

a Catalunya a través de la Vall d'Aran; per aquí i també per Puigcerdà hi van passar molts capellans, els quals també s'hi van refugiar.

El pelegrinatge a Montserrat és el més emblemàtic, però no és l'únic. Hi ha nombrosos santuaris als Pirineus que van rebre pelegrins de cada banda de la muntanya. Citem, ara, entre altres, el de la Mare de Déu de Montgarri (Aran), on es reunien, potser des del principi del segle XII, pelegrins de la Vall d'Aran, el Pallars, Coserans i el Castellonès per a les festes pastorals del 2 de juliol i per l'Assumpció. També podem mencionar el de Meritxell (Andorra), el de la Mare de Déu de la Pietat (Seix) o encara el de la Mare de Déu de Savart (Tarascó, comtat de Foix). Durant els pelegrinatges sovint s'organitzaven fires en què s'intercanviaven els productes de l'economia pastoral. A més de la transhumància, el comerç a través de la frontera terrestre dels regnes de França i d'Espanya representava una part notable dels intercanvis entre ambdós estats, encara que no se'n pugui tenir una idea quantitativa precisa. En el sentit sud-nord, apareix gairebé a tot arreu la tríada sal, oli i llana que subministrava la indústria llenguadociana. En el sentit nord-sud, els productes eren més diversos. A tots els passos trobem bestiar que alimentava les carnisseries de les grans ciutats catalanes o aragoneses. Cal esmentar la importància, per als Pirineus, de les mules; tenim també el peix (congre, bacallà, sardina salada), productes tèxtils (nombrosos) i de merceria, ferreteria i eines diverses.

EL PAPER DE LES GUERRES

Les relacions econòmiques i comercials de les quals parlem van necessitar que es creessin institucions especials per afavorir-les, sobretot en cas de guerra; són els famosos tractats de "l·ligues i patzeries" (o "paus"), elements essencials de la "parella" conflicte/diàleg als Pirineus moderns. Les l·ligues i patzeries eren, doncs, tractats que unien les valls de cada banda dels Pirineus. Les més antigues que es coneixen daten del segle XIV. Se'n va estroncar el costum al segle XVI amb el naixement de dos grans estats amb una vocació centralitzadora. L'expressió *l·ligues i patzeries* evidencia els dos aspectes d'aquests tractats, és a dir, l'aliança (l·ligues) i la pau (patzeries). Cal destacar les grans patzeries de 1513 (Pirineus centrals de Ribagorça, Pallars, Comenge, Coserans) i de 1514 (Aragó-Bearn), que van crear uns territoris (districte) prou grans, i els tractats que concernien només dues valls.

Per exemple, el 1513, al Pla d'Arrem, a Comenge, a la frontera política del regne de França i de la Corona d'Aragó, s'hi van reunir els representants de vint-i-tres valls (Loron, Larbost, Oelh, Aura, Nèsta, Luixó, Frontinhas, castellanía de Sent Beat, baronia d'Aspèth, Castillonès, comtat de Ribagorça, vall de Barravés, baronia d'Erist, conca d'Orcau, vall de Benasc, Gistau, Bielsa) per signar un tractat de 14 articles, en occità, que eren acords de pastura, comerç i ajornament de guerra. L'exemple del tractat de 1513 ensenya que els acords de l'època moderna se signaven per mantenir la pau entre les valls, també quan la guerra oposava França i la monarquia hispànica (article 1), és a dir, se cercava una certa neutralitat per mantenir sense gaires obstacles les relacions econòmiques, basades en els intercanvis comercials i la transhumància (art. 2). Els habitants d'aquesta zona dels Pirineus havien creat una institució que els obligava a avisar-se en cas de guerra o d'arribada de soldats i que els assegurava uns drets en un territori geogràficament definit (protecció de les persones, dels béns, del bestiar, dret a la justícia; art. 3, 5, 6, 7, 12, 13). No obstant això, no s'ha de veure tots els Pirineus com un lloc de tranquil·litat on regnava la pau i on les relacions es feien sense cap problema, atès que aquests tractats tenien valor, únicament, per als habitants de les valls que els signaven i quan els estats no els reduïen. Podem dir, per resumir, que no hi havia cap "federació pirinenca" lliure i que les lligues i patzeries no coincidien amb la idea d'una veritable sobirania perquè des de l'origen, els imperatius econòmics de la ramaderia i dels intercanvis comercials en determinaven l'existència.

El començament del segle XVIII, i particularment la Guerra de Successió d'Espanya, va introduir una acceleració cap a la decadència de les lligues i patzeries, atès que suspendre-les, més d'un cop, suposava la potent dominació dels estats en un territori en què les valls havien tingut un gran paper fins aleshores. Aquests acords van esdevenir, cada cop més, simples fets locals, tolerats quan no qüestionaven els interessos superiors dels regnes que controlaven, amb més o menys coerció, cada banda de la frontera política. A poc a poc, el contingut dels tractats es va reduir únicament a les convencions comercials o a les relatives als pasturatges i se'n buidava el significat més polític donat per les clàusules d'ajornament de guerres. Paral·lelament, durant el segle XVIII, les relacions comercials de cada banda de la frontera van disminuir amb l'afirmació dels estats i la centralització dels Borbons, després de la construcció de xarxes de comunicació que van desfer les velles

relacions i solidaritats, com podem veure en l'exemple de la Vall d'Aran, que es va articular econòmicament amb Catalunya als segles XVIII i XIX.

Les guerres van tenir un paper important sobre les fronteres pirinenques, n'hem parlat una mica, i el tractat dels Pirineus (1659) ens ho recorda. La paraula "frontera" va designar durant molt de temps una zona més o menys ampla als marges d'un territori políticament més ben controlat en la qual els exèrcits s'enfrontaven. Els períodes llargs de guerra del segle XVII i del començament del XVIII van permetre conèixer millor la cadena pirinenca, els seus colls i passos pels quals es podia circular i abastar les tropes; la documentació (memòries i reconeixements de militars, informes, mapes, relacions, etc.) és la mostra d'un coneixement millor del terreny. L'espai fronterer mal dominat pels poders centrals, administrat i protegit per la població local, es va convertir en una línia, sovint fortificada, tant en la monarquia hispànica (pensem en la política de fortificacions de Felip II a la fi del segle XVI) com en la francesa (concretament, les construccions o renovacions de Vauban al Rosselló). Tot plegat va portar a una veritable materialització de la frontera política que com més anava, més assimilada tenien les poblacions locals que convivien a cada banda.

Amb el tractat dels Pirineus (1659), la frontera política progressà cap al sud; s'havia de plantejar de construir noves defenses tenint en compte que la cadena definia la separació entre dues monarquies que quasi sempre estaven en guerra. Vauban va consolidar les places fortes de Perpinyà o Vilafranca de Conflent i va ordenar d'edificar-ne d'altres, com ara Montlluís (1681-1691), que controlava els passos cap al Capcir, la Cerdanya i el Conflent, o el fort de la Guàrdia i les noves muralles de Prats de Molló (1677-1683).

Els progressos de la cartografia militar són també la mostra d'un coneixement més bo del territori. Nicolas Sanson d'Abbeville, geògraf del rei de França, publicà el 1675 el primer mapa del conjunt pirinenc que fa correspondre ben bé muntanya i frontera (*Els Munts Pirineus, en els quals hi ha assenyalats els passos de França a Espanya*). Més tard, Roussel i La Blottière, dos enginyers cartògrafs militars, van fer un pas decisiu i qualitatiu quan van fer els inventaris (1716) de llur mapa general dels Pirineus, publicat a París cap a 1730, i que té un munt de detalls (ciutats, pobles, camins i colls, ben segur, però també senders, etc.) que demostren un coneixement precís de la frontera.

La materialització de la frontera en l'espai i en les consciències, conseqüència de les guerres, va obligar la població fronterera a definir-se, a identificar-se com a integrant d'una comunitat diferent d'aquella a què s'havia adherit l'altre, el veí de l'altre costat. Segurament, aquelles identitats, que es formaven i modificaven contínuament, eren encara fosques, però l'assimilació d'un límit que no importava gaire fins aleshores era una realitat als Pirineus a l'època moderna. La frontera va esdevenir mental i va separar, doncs, durant les Guerres de Religió, els catòlics dels protestants ("l'enemic francès", com deien al Rosselló) o va crear francesos i espanyols en una Cerdanya dividida pel tractat dels Pirineus. Les guerres del final del segle XVII, amb els passos innumbrables de soldats francesos cap a Catalunya, van accentuar la francofòbia, alimentada, a més, per totes les destruccions d'esglésies. La presència de soldats, ben nombrosa a la zona muntanyosa de Catalunya, va bastar per propagar un fort sentiment antifrancès. ¿No és un testimoni real d'aquesta situació el fet que el 1702, mentre el futur Felip V (un Borbó de França, recordem-ho) encara era a Barcelona havent tot just jurat les constitucions catalanes, els francesos, o els considerats com a tals, fossin insultats amb l'expressió "gavatx porc"? Les guerres precedents, que van tenir la frontera catalana com a teatre, van ser l'origen principal d'aquesta francofòbia. Al Rosselló, la presència de les tropes franceses degué tenir un paper essencial en la submissió de la població local: aquí veiem el procés que va portar Lluís XIV per afirmar la seva autoritat sobre la frontera de Catalunya amb la instal·lació de guarnicions i la presència de soldats. En realitat, la millora incontestable del control de la població fronterera no es va donar en el moment de l'annexió, sinó a partir del final de la dècada de 1670 en què el rei francès va desafiar Espanya als territoris que posseïa i quan es va posar a configurar el seu sistema de defensa.

La Guerra de Successió d'Espanya (1702-1714) i la de la Quàdruple Aliança (1718-1721) també van afuixar els lligams seculars entre els comtats nord-catalans i el Principat de Catalunya creant al Rosselló una imatge negativa dels veïns (compatriotes) del Principat i fent augmentar la distància entre el nord i el sud de Catalunya, com entre Coserans o Comenge i la Vall d'Aran. També, la Revolució Francesa i l'imperi van provocar grans canvis institucionals i polítics, i les guerres van tornar al Pirineu. És fàcil comprendre que la represa de les hostilitats entre els dos estats va afectar profundament les relacions entre occitans i catalans veïns: incursions de miquelets, comerç

desballestat o interromput, matances, etc. De nou, aquells anys de guerra, com els dels segles XVI i XVII, van reforçar la frontera mental, la qual cosa feia més present la frontera política.

FINAL

Per acabar, els Pirineus van esdevenir durant l'època moderna, la revolució i l'imperi francesos, una frontera cada cop més rígida, més ben controlada i concreta entre França i Espanya que va aïllar unes poblacions que tenien contactes quotidians i la llengua i la cultura de les quals (les occitanes i les catalanes) formaven part, crec, del mateix conjunt. L'època moderna, amb el centralisme que va comportar, va marcar la decadència d'una civilització que van tornar a qüestionar la Revolució Francesa —per exemple amb la supressió del sistema de successió, de privilegis locals, d'estats provincials (Corts), de totes les institucions particulars, etc.— i més tard el segle XIX amb la seva estructuració administrativa.

Com hem vist, en aquest procés molt llarg les guerres hi van tenir un paper que trobem essencial. Tampoc no s'ha de negligir l'actuació de les dues administracions, primer de tot la francesa, que amb la voluntat de relacionar millor les valls pirinenques amb els centres urbans i polítics i d'incorporar-les-hi (amb la política de construcció de carreteres al segle XVIII), va desviar, en part, la població occitana i el seu comerç dels seus veïns del sud. Al segle XIX les manifestacions de nacionalisme, la pertinença a dos grans estats i el reconeixement de dues capitals polítiques allunyades, mentre s'acabava la construcció del que anomenen "l'Estat-nació" (de les fronteres geogràfiques i mentals ben definides i assimilades) al costat francès, amb la derrota de 1871 contra Prússia i la imposició de la llengua francesa en l'escolarització obligatòria durant la dècada de 1880, van anar, un cop més, contra la proximitat de les poblacions pirinenques de cada banda de la frontera que sí van tenir conflictes (com ocorre sempre entre veïns), però també un diàleg permanent. Tanmateix, voldria preguntar: ¿això implica que els Pirineus hagin esdevingut, finalment, una veritable frontera humana i cultural?

BIBLIOGRAFIA

- ALBAREDA Joaquim, "L'impacte de la guerra dels Nou Anys a Catalunya. L'ocupació francesa de 1697", a *Afers*, 20, 1995.
- ALBAREDA Joaquim i FERRER Mònica, "L'impacte de la guerre de Succession (1705-1714) dans les Comtés de Roussillon et de Cerdagne", *Actes du LXVIIe Congrès de la Fédération historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon*, Perpinyà, SASLPO, 1995.
- AYATS Alain, *Louis XIV et les Pyrénées catalanes de 1659 à 1681. Frontière politique et frontières militaires*, Trabucaire, Canet, 2002.
- *Les guerres de Josep de la Trinxeria (1637-1694). La guerre du sel et les autres*, Trabucaire, Canet, 1997.
 - "Catalans = Miquelets. L'image du montagnard catalan à travers la correspondance des représentants de Louis XIV", a *Pays pyrénéens et pouvoirs centraux (xvie-xxe s.)*, Association des Amis des Archives de l'Ariège, Foix, 1995, pp. 523-532.
- BABY François, "Les passerries entre Andorre et Sabarthès dans le système pastoral ariégeois", a *Lies et passerries dans les Pyrénées*, Bibliothèque Centrale de Prêt, Tarba, 1986, pp. 181-193.
- BACH I RIU Antoni, "La immigració francesa al Solsonès, la Segarra, l'Alt i el Baix Urgell (1500-1639)", a *De les terres de Lleida al segle XVI*, Lleida, IEI, 1995, pp. 19-47.
- BASCOMPTE Domènec, "Les Valls d'Andorra als segles XVI i XVII", a *Annals de l'Institut d'Estudis Andorrans*, Centre de Barcelona, 1991, pp. 285-293.
- BLAQUIÈRE Henri, "Les échanges commerciaux arano-commingeois pendant la première moitié du xviie siècle", a *Annales du Midi*, 1963, pp. 283-294.
- BOURRET Christian, *Les Pyrénées centrales du ixe au xixe siècle. La formation progressive d'une frontière*, Pyrègraph, Aspèth, 1995, 461 p.
- BRIVES Annie, "Accords de paix (*pazeria*) entre la vallée de Broto et la Rivière de Saint-Savin, 1598", a *Lies et passerries dans les Pyrénées. Facerías en los Pirineos*, BCP, Tarba, 1986.
- *Pyrénées sans frontière. La vallée de Barèges et l'Espagne du xviiie siècle à nos jours*, Société d'Etudes des Sept Vallées, Argelès-Gazost, 1984, 221 p.
- CAVAILLÈS Henri, "Une fédération pyrénéenne sous l'Ancien Régime. Les traités de lies et passerries", a *Revue historique*, 1910, 69 p. (Reeditat a *Lies et passerries dans les Pyrénées. Facerías en los Pirineos*, BCP, Tarba, 1986, pp.1-67.)
- CHEVALIER Michel, *La vie humaine dans les Pyrénées ariégeoises*, Milan-Résonance, Tolosa, 1984 (1a ed. 1956).
- CODINA Olivier, *De fer et de laine. Les vallées d'Andorre du xvie au xixe siècle*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, 2005, 540 p.
- COLÁS LATORRE Gregorio i SALAS AUSENS José Antonio, *Aragón en el siglo XVI. Alteraciones sociales y conflictos políticos*, Universidad de Zaragoza, Saragossa, 1982, 664 p.
- COLÁS LATORRE Gregorio, "Los valles pirenaicos aragoneses y su colaboración con la monarquía en la defensa de la frontera (1635-1643)", a *Argensola*, 20, 1978, pp. 5-24.
- COURS-MACH Michel, "Les relations frontalières entre la ville de Seix, en Couserans, et le Val d'Aran, en Espagne, du xvie au xixe siècle", a *Couserans et Montagne ariégeoise*, Sent Guirong, 1976, pp. 63-81.
- DD.AA., *Pays pyrénéens et pouvoirs centraux (xvie-xxe s.)*, Association des Amis des Archives de l'Ariège, Foix, 1995, 2 vols., 574 i 320 p.
- DESPLAT Christian, "Le parlement de Navarre et la définition de la frontière

- franco-navarraise à l'extrême fin du XVIIIe siècle", a *Lies et passerries dans les Pyrénées. Facerías en los Pirineos*, BCP, Tarba, 1986.
- *La guerre oubliée. Guerres paysannes dans les Pyrénées (XIIe-XIXe siècles)*, J. et D. Editions, Biarritz, 1993, 203 p.
- DRUÈNE Bernard, "Les lies et passerries spécialement pendant la guerre de Succession d'Espagne", a *Lies et passerries dans les Pyrénées*, Bibliothèque Centrale de Prêt, Tarba, 1986, pp. 69-108 (reedició d'una ponència al Segon Congrés d'Estudis Pirinencs, 1954).
- FERTÉ Patrick, "La *Nation Hispanica* en Toulouse: para una prosopografía de los estudiantes españoles en Toulouse en los siglos XVII y XVIII", a *Historia de la educación*, 19, 2000.
- FLORISTÁN Alfredo, "Reflexión geográfica sobre las facerías de Navarra", a *Lies et passerries dans les Pyrénées. Facerías en los Pirineos*, BCP, Tarba, 1986.
- GUALI Vilà Valentí, "*Gavatxos*", *gascons, francesos. La immigració occitana a la Catalunya moderna (el cas de la conca de Barberà)*, Dalmau, Barcelona, 1991, 89 p.
- JANÉ Òscar, *França i Catalunya al segle XVII. Identitats, contraindèntitats i ideologies a l'època moderna (1640-1700)*, tesi de doctorat d'història, Universitat Autònoma de Barcelona/Universitat de Tolosa-Lo Miralh, 2003, 743 p.
- LA BLOTTIÈRE, "Légende de tous les cols, ports et passages qui vont de France en Espagne [...]" (1725), a *Bulletin Pyrénéen*, 101, 102 i 103, 1915.
- LE NAY Jean-François, "Notes d'histoire (Les vallées du Mont-Perdu; la gestion de l'espace; une communauté nécessaire)", a *Tres Serols-Mont-Perdu*, Associació "Mont-Perdu Patrimoine mondial", Lorida, 2000, pp. 121-161.
- "L'exécution des accords de *paterias* entre les vallées de Barège et de Broto pendant la décennie 1580-1589", a *Lies et passerries dans les Pyrénées. Facerías en los Pirineos*, BCP, Tarba, 1986.
- MARCET Alicia, *Le rattachement du Roussillon à la France*, Trabucaire, Canet, 1995.
- "La Cerdagne après le Traité des Pyrénées", a *Actes del primer congrés internacional d'història de Puigcerdà* (1977), Puigcerdà, 1983.
- MAS CANALÍS David, "Andorra a l'edat moderna", a *Plecs d'història local*, 21, *L'Avenç*, 127-128, juny-agost de 1989, pp. 326-327.
- MOLINÉ Enric, "Les passerries de 1653 i la vall de Cardós", a *Urgellia*, 13, 1996-1997, pp. 553-558.
- "Tractats de pau entre valls pirinenques: unes passerries de 1653 i 1654", a *Urgellia*, 11, 1992-1993, pp.185-208.
- NADAL Jordi i GIRALT Emili, *La population catalane de 1553 à 1717*, SEVPEN, Paris, 1960, 354 p.
- NORDMAN Daniel, *Frontières de France. De l'espace au territoire, XVIe-XIXe siècle*, Gallimard, Paris, 1998.
- PAILHÈS Claudine (dir.), *Histoire de Foix et de la haute Ariège*, Tolosa, Privat, 1996, 288 p.
- *D'or et de sang. Le XVIe siècle ariégeois*, Foix, 1992.
 - *Du Carlit au Crabère. Terres et hommes de frontière*, Conseil général de l'Ariège/Archives départementales, Foix, 2000, 623 p.
- PALAU MARTÍ Montserrat, *Legítima defensa. El dramàtic afer Vesiat a l'Andorra del 1582*, Editorial Andorra, Andorra, 1998, 125p.
- *Protestantisme i Inquisició a Andorra al segle XVI. Problemes de competències i conflictes jurisdiccionals*, Consell General, Andorra, 1990, 174 p.
- PALOS Joan Lluís, "El protestantisme a Catalunya", a *L'Avenç*, 58, 1983.
- PASQUIER Félix, "Episodes des relations entre la vallée de Vicdessos et les vallées voisines de la Catalogne aux XVIIe et XVIIIe siècles. Lies et passerries", a *Bulletin de la Société Ariégeoise*, 1921, pp. 193-198.

- PEYTAÍ DEIXONA Joan, *Antroponímia, poblament i immigració a la Catalunya moderna. De la identitat patronímica als Comtats catalans moderns (segles XVI-XVIII)*, tesi de doctorat d'estudis catalans, Universitat de Perpinyà, Perpinyà, 2002.
- POJADA Patrici, "Conflictualité, solidarités et relations frontalières dans les Pyrénées (v. 1550-1650)", a *Tolérance et solidarité dans les pays pyrénéens*, Archives Départementales de l'Ariège, Foix, 2000, pp. 431-447.
- *Identité et solidarité dans les Pyrénées. Essai sur les relations humaines (XVIe-XIXe siècle)*, Pyrérgraph, Aspèth, 2000, 202 p.
 - *Une vallée frontière dans le Grand Siècle. Le Val d'Aran entre deux monarchies*, Pyrérgraph, 1998, Aspèth, 437 p.
 - "Cap a la frontera política als Pirineus: Ocitània i Catalunya (1258-1815)", a *Càtars i Trobadors*, Museu d'Història de Catalunya, Barcelona, 2003, pp. 138-155.
 - "La Vall d'Aran i les fronteres al segle XVI", a *Afers*, 29, 1998, pp. 139-156.
 - "Les relacions transpirinenques a la Catalunya moderna: els tractats de «l·ligues i patzeries»" *IV Congrés d'història moderna de Catalunya*, Barcelona, 14-18 de desembre de 1998, a *Pedralbes*, 1998.
 - "Situacion lingüística de la Val d'Aran al segle XVII e produccion en occitan", a *Tèxtes occitans*, 2, 1997, pp. 55-70.
- POUMARÈDE Jacques, "Les communautés de vallées dans les Pyrénées françaises du Moyen-Age au XIXe siècle", a *Pyrénées*, 1978.
- PUIGARNAU I TORELLÓ Alfons, "Heretgia protestant i immigració francesa amb motiu de les reformes a Castell-Lleó en temps de Felip II", a *Miscel·lània de les terres de Lleida al segle XVI*, IEI, Lleida, 1995, pp. 369-375.
- RAFANELL August i ROSSICH Albert, "La langue occitane dans la Catalogne du XVIIIe siècle", a *Lengas. Revue de sociolinguistique*, 48, 2000, pp. 45-65.
- REGLÀ Joan, *El bandolerisme català*, Aymà, Barcelona, 1962, 156 p.
- RIBBANS Geoffrey, *Catalunya i València vistes pels viatgers anglesos del segle XVIIIe*, Garsineu-Barcino, Tremp-Barcelona, 1993, 59 p.
- SAHLINS Peter, *Fronteres i identitats: la formació d'Espanya i de França a la Cerda-nya*, s. XVII-XIX, Eumo, Vic, 1993, 372 p.
- SALES Núria, *Història de Catalunya. Els segles de la decadència - Segles XVI-XVIII*, Edicions 62, Barcelona, 1989, 516 p.
- *Senyors bandolers, miquelets i botiflers. Estudis sobre la Catalunya dels segles XVI a XVIII*, Empúries, Barcelona, 1984, 221 p.
- SANDARAN I BACARIA Josep, *La Vall d'Aran i els catalans*, Tallers d'Arts Gràfics, Barcelona, 1913, 32 p.
- SANLLEHY I SABI Maria Àngels, "Le Val d'Aran: la frontière et les frontières (XVIIe-XVIIIe siècles)", a *Pays pyrénéens et pouvoirs centraux (XVIe-XXe s.)*, Association des Amis des Archives de l'Ariège, Foix, 1995, pp. 467-478.
- SAPÈNE Bernard, "Les lies et passerries spécialement pendant la guerre de Succession d'Espagne", a *Lies et passerries dans les Pyrénées. Facerías en los Pirineos*, BCP, Tarba, 1986.
- SOULET Jean-François, "La civilisation matérielle d'autrefois", a *Les Pyrénées de la Montagne à l'Homme*, Privat, Tolosa, 1974.
- *La vie quotidienne dans les Pyrénées sous l'Ancien Régime*, Hachette, Paris, 1974, 319 p.
- TAILLEFER François (dir.), *Les Pyrénées de la Montagne à l'Homme*, Privat, Tolosa, 1974, 520 p.
- TORRES SANS Xavier, "Alteracions aragoneses i bandolerisme català. 'Nyeros' i 'Cadells' a les terres del Ponent (1579-99)", a *Recerques*, 22, 1989, pp. 137-154.
- *Els bandolers (s. XVI-XVII)*, Eumo, Vic, 1991, 227 p.

- *La Vall de Torelló als segles XVI i XVII. Una història de paraires i bandolers*, Eumo, Vic, 1995, 190 p.
- *Nyerros i Cadells: bàndols i bandolerisme a la Catalunya moderna (1590-1640)*, Reial Acadèmia de les Bones Lletres-Quaderns Crema, Barcelona, 1993, 439 p.
- TUCOO-CHALA Pierre, *Histoire de Béarn*, PUF, París, 1970, 128 p.
- YOUNG Arthur, *Viatge a Catalunya (1787)* [Traducció i edició de Ramon Boixareu], Garsineu, Tremp, 1993, 101 p.